

УДК 947.7

Віталій Щербак**Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упоряд. д-р іст. наук, проф. о. Юрій Мицик. — Т. 1–4. — К., 2012–2015.**

Переважна більшість публікацій джерел вітчизняної історії стосується ХХ ст., і це не випадково, адже, на відміну від європейського світу, багато подій та явищ останніх ста років в Україні залишаються маловивченими, або деформованими до невпізнанності із родимими плямами радянської епохи. Водночас побачили світ і цілий ряд джерел раннього нового часу, серед яких вирізняються універсали гетьманів України Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепи, Архів коша Війська Запорозького. У цьому ряду вагоме місце зайняв чотирьохтомний збірник документів, присвячений непересічній події української історії, «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.». Ґрунтовна праця видана Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Інститутом історії України НАН України та Канадським інститутом українських студій (Едмонтон). Упорядник — доктор історичних наук, професор, протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. Юрій Мицик.

Частина археографічної спадщини Визвольної війни українського народу середини ХVІІ ст. вже висвітлювалася у вітчизняних виданнях попередніх двох століть, незважаючи на несприятливі умови царської та радянської доби. У цих публікаціях містилися джерела, що зберігаються здебільшого поза межами України, в російських та польських архівах. Водночас політична заангажованість та малотиражність видань унеможлиблює їх активне використання у наукових дослідженнях. Тому логічно, що завданням чотирьохтомного збірника документів є заповнення означеної прогалини публікацією комплексу джерел із вітчизняних та зарубіжних архівосховищ. Серед них упорядник виділяє польські — Архів головний давніх актів у Варшаві, відділи рукописів Національної бібліотеки і Варшавського університету, Музею Чарторийських в Кракові, бібліотеки Польської Академії наук та Ягеллонського університету. Вітчизняні — представлені Центральним державним історичним архівом України у Києві, Національною бібліотекою України ім. В.І. Вернадського, Дніпропетровським історичним музеєм. Серед російських — Російський державний архів давніх актів, Публічна бібліотека ім. М.Є. Салтикова-Щедріна в Петербурзі.

У передмовах до книг збірника зазначається про необхідність критичного ставлення до переважної більшості джерел, які походили з польсько-шляхетського табору. Водночас наявні документи, створені в середовищі українських повстанців, незважаючи на малочисельність, дозволяють яскравіше побачити розгортання військових кампаній, простежити настрої у Війську Запорозькому. Тут же міститься пояснення подання текстів різними мовами та їх переклад українською і характер археографічного опрацювання матеріалу.

Кореспонденція урядовців Речі Посполитої М. Потоцького, А. Киселя, М. Остророга та інших містить велику тривогу з приводу початку козацького повстання в Україні (Т. І, 1648–1649 рр.). Вони наголошують на масштабах виступу, союзи Б. Хмельницького з кримським ханом, їх планах «спустошення добр Речі Посполитої». Рекомендується можновладцям негайно збирати сили для підтримки коронного війська на Подніпров'ї. У «новинах», нерідко з вуст перебіжчиків, переповідається про пересування козацького війська, приєднання до нього реєстровців, детальний опис битв на Жовтих Водах та поблизу Корсуня у травні 1648 р. Лист Б. Хмельницького до короля Речі Посполитої Владислава ІV засвідчує причини

виступу Війська Запорозького, а саме — протидія магнатському свавілля та запевнення монарха у готовності козацтва «віддатися на послуги його королівської милості».

Досить яскраво у документах висвітлені сутички повстанців, зокрема під керівництвом полковника М. Кривоноса із військами можновладців на Поділлі та Волині влітку 1648 р. Про це йшлося і в листах папських нунціїв Камілло де Мелца та Джованні де Торреса до римської курії. Водночас про неоднозначність цих подій свідчить універсал Б. Хмельницького від 30 липня даний в Павлоччі. Гетьман покладає відповідальність за загострення збройного протистояння на магната Я. Вишневецького, але при цьому під загрозою смертної кари наказує не вступати до маєтностей іншого руського князя Д. Заславського, який засвідчив «велику милість Війську Запорозькому». Ходом повстання в Україні цікавилися і володарі сусідніх земель — Молдавії, Литви, Трансильванії, що фіксує тогочасна кореспонденція.

Повідомлення з табору коронних військ, переписка урядовців та щоденник Пилявецької битви восени 1648 р. дають уявлення про розмах військової кампанії на Поділлі, протиборство між керівниками війська Речі Посполитої — Д. Заславським, М. Остророгом та О. Конєцпольським, військову тактику сторін та людські втрати.

У листах шляхтичів з обложеного у листопаді 1648 р. козаками Замостя містяться заклики до припинення «пролиття християнської крові», прохання до Б. Хмельницького не руйнувати їх маєтностей і сподівання на якнайскоріше досягнення миру. З іншого боку послання литовського гетьмана Я. Радзивіла до Б. Хмельницького засвідчує про небажання протестантського можновладця брати участь у війні з козаками на боці Речі Посполитої.

Надзвичайно цікавим видається варіант польсько-української угоди, який розглядався у Переяславі у лютому 1649 р. на переговорах гетьмана Б. Хмельницького з королівським комісаром А. Киселем. Зокрема, йшлося про необхідність скасування в Україні унії і залишення конфесій православної та католицької. Коронне військо не мало б розташовуватися східніше Кам'янця та р. Горинь.

Різноманітні матеріали, що відбивають події осені 1649 р., підтверджують тезу про підготовку обох сторін до продовження військового протистояння. Великим масивом представлені матеріали літнього військового театру дій на Поділлі та в Білорусії. Списки козацьких полків наводяться із прізвищами їх керівників та кількістю воїнів. Опис Зборівської битви репрезентовано щоденником невідомого автора, на думку упорядника він належить А. Мясківському. Водночас детальна інформація про її учасників міститься у німецькомовних «летючих листах». Аналогічні свідчення можна почерпнути із уривків табірною щоденника литовського князя Я. Радзивіла про Лоївську битву у липні 1649 р.

Актуальним питанням для Війська Запорозького у 1650 р. став пошук надійного військового союзника. Тому багато матеріалів стосується (Т. II, 1650–1651 рр.) дипломатичній діяльності гетьманського уряду. Насамперед це листування Б. Хмельницького із молдавським господарем В. Лупу, султанським двором та кримським ханом. Велика кількість джерел стосується Берестецької битви у червні 1651 р. Документальні матеріали розкривають потенційні можливості кожної із сторін, кількість вояків, озброєння, настрої у військах та реєстри загиблих і поранених польських шляхтичів у битві. Детальний опис самої баталії міститься у «Реляції війни під Берестечком» вишгородського урядника Млоцького та щоденнику королівського комісара. Діаріуш польського шляхтича розкриває хід переговорів Б. Хмельницького з королівськими комісарами та укладання Білоцерківського договору 1651 р.

Досить багато представлено листування Б. Хмельницького із київським воєводою А. Киселем, в якому велися пошуки компромісу у багатьох питаннях між владою Речі Посполитої і Військом Запорозьким, зокрема його чисельності та місця розташування. Інформаційними є уривки із табірною щоденника польного гетьмана литовського князя Я. Радзивіла за березень та квітень 1653 р. щодо співвідношення військових сил та прагнення Б. Хмельницького уникнути боротьби з противником на два фронти. У яскравій поетичній формі змальована Берестецька битва одним із її учасників в уривку із «Віршованої хроніки».

Матеріали 1652 р. (Т. III, 1652–1654 рр.) стосуються активізації молдавської політики Б. Хмельницького, спроби створити військову коаліцію для продовження війни з Річчю Посполитою. Нові сподівання гетьмана залишалися і щодо українсько-кримського союзу, особливо після блискучої битви під Батогом.

Багатьма матеріалами представлена осіння військова кампанія 1653 р., як походу Тимоша Хмельницького на територію Молдавії до Сучави, так і Жванецького протистояння Війська Запорозького і королівських сил. Зокрема, у анонімному листі з табору коронних військ йшлося про пошуки порозуміння між сторонами, зважаючи на практику Зборівського та Білоцерківського договорів.

Уривки з присяжних книг Білоцерківського і Кальницького полків та козаків, які склали присягу в Переяславі 1654 р., дозволяють формально ідентифікувати осіб, які підтримали українсько-московський союз. Яскрава картина політичного життя цього періоду відбита в матеріалах мемуарів і щоденників князя А. Радзивіла, письменників Ф. Софоновича, М. Костіна, В. Коховського та ін.

Четвертий том, який охоплює 1655–1658 рр., містить свідчення про активну зовнішньополітичну діяльність українського уряду. Насамперед листування Б. Хмельницького з правителями Московії, Молдавського князівства, Трансильванії, Кримського ханства, Туреччини. Разом з тим значна кількість

матеріалу присвячена управлінським справам гетьманської адміністрації — генеральної старшини та полковників. Паралельно вміщені справи конфесійного життя козацької України, розпорядження київського митрополита Сильвестра Косова та єпископів.

Широко представлена епістолярна спадщина Івана Виговського, його намагання досягти угоди з урядом Речі Посполитої та окремими козацькими ватажками. Не обійдені увагою й українсько-московські відносини, в яких справа йшла до розриву через прихильність гетьмана до сповідання інших цінностей, відмінних від союзника. Підтверджують трансформацію політичних поглядів І. Виговського й уривки з щоденників Я. Храповицького, хронік С. Твардовського та С. Грондського.

У додатках до книг представлені регести і переклади без польського оригіналу, окремі дослідження та коментарі. Логічним завершенням є іменні та географічні покажчики, що свідчить про культуру видання.

Таким чином, чотирьохтомний збірник документів «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.» проливає нове світло на військово-політичні події в Україні середини XVII ст. Він може бути корисним не лише науковцям, викладачам та студентам вузів, але й усім, хто цікавиться історією України ранньомодерної доби.

Євген Ковальов

Тараненко С.П. Планувальна структура давньоруського Подолу: формування та розвиток. — Варшава, 2016. — 164 с. + 8 с. вкл.

Урбанізація належить до найважливіших феноменів історії Русі IX–XIII ст. Які чинники обумовлювали розвиток руських міст у домонгольську добу? Як організовувався міський простір? Яким був міський соціум того часу? Ці питання окреслюють актуальну проблематику, над якою працюють дослідники руської домонгольської міської історії.

До руського міста IX–XIII ст. необхідно ставитися як до складної системи — агломерації, з урахуванням її структурно-функціональних особливостей. У цьому контексті надзвичайно цікавим об'єктом для дослідження є Київ як столиця Русі, його політичний, економічний та сакральний осередок.

Монографія Сергія Тараненка «Планувальна структура давньоруського Подолу...» є вагомим внеском в історичну урбаністику. Тривалий час наукові зацікавлення її автора зосереджуються на вивченні Подолу — одного з найдавніших районів Києва і важливого складника київської міської агломерації домонгольського часу. У цій праці С.П. Тараненко підбив підсумки дослідженню формування та розвитку планувальної структури Подолу періоду з кінця IX ст., коли на цій території з'явилася міська забудова, до монгольської навали, прагнучи при цьому з'ясувати загальні тенденції давньоруського містобудування.

Перший розділ монографії має джерелознавчо-історіографічний характер. У ньому автор проаналізував згадки про Поділ домонгольської доби у писемних джерелах. Попри крайню лаконічність вони є цінними свідченнями для історичної топографії цього району Києва і з'ясування умов побуту його мешканців (повідомлення про украплення — «стовп'є», Торговище, християнські церкви, двори містян, пожежі тощо). Ретельно опрацьовано результати археологічних досліджень на Подолі. Зважаючи на фрагментарність писемних свідчень, саме археологічні матеріали стали основним джерелом для реконструкції містобудівних традицій давньоруського Подолу. Крім того, С.П. Тараненко обґрунтував принципову можливість екстраполяції даних картографічних джерел про Поділ кінця XVII — початку XIX ст. (передусім плану Києва, складеного 1803 р. архітектором А.І. Меленським) на домонгольську добу. В історіографічному огляді автор проаналізував доробок киевознавців з історичної топографії Подолу домонгольського часу, визначивши коло актуальних дослідницьких проблем і стан їх наукового опрацювання.

Про взаємодію природних та антропогенних чинників в історії Подолу йдеться у другому розділі монографії. У ньому з'ясується вплив особливостей рельєфу, річок і струмків на освоєння людиною території Подолу. Важливим є дослідження змін русел Почайни і Глибочиці (літописного Ручаю) впродовж IX–XII ст., завдяки чому прояснюються деякі досі «темні» місця у писемних джерелах, приміром літописна згадка під 945 р. про те, що тоді на Подолі люди не мешкали, а водою можна було дістатися попід саму Київську гору — згадка, що давно є «каменем спотикання» у розв'язанні питання про заселення Подолу. Цікавим є припущення, що одним із джерел формування образу «острова русів», відомого в арабській географічній традиції, міг стати Поділ, який до кінця IX ст. був островом між Почайною і Дніпром.